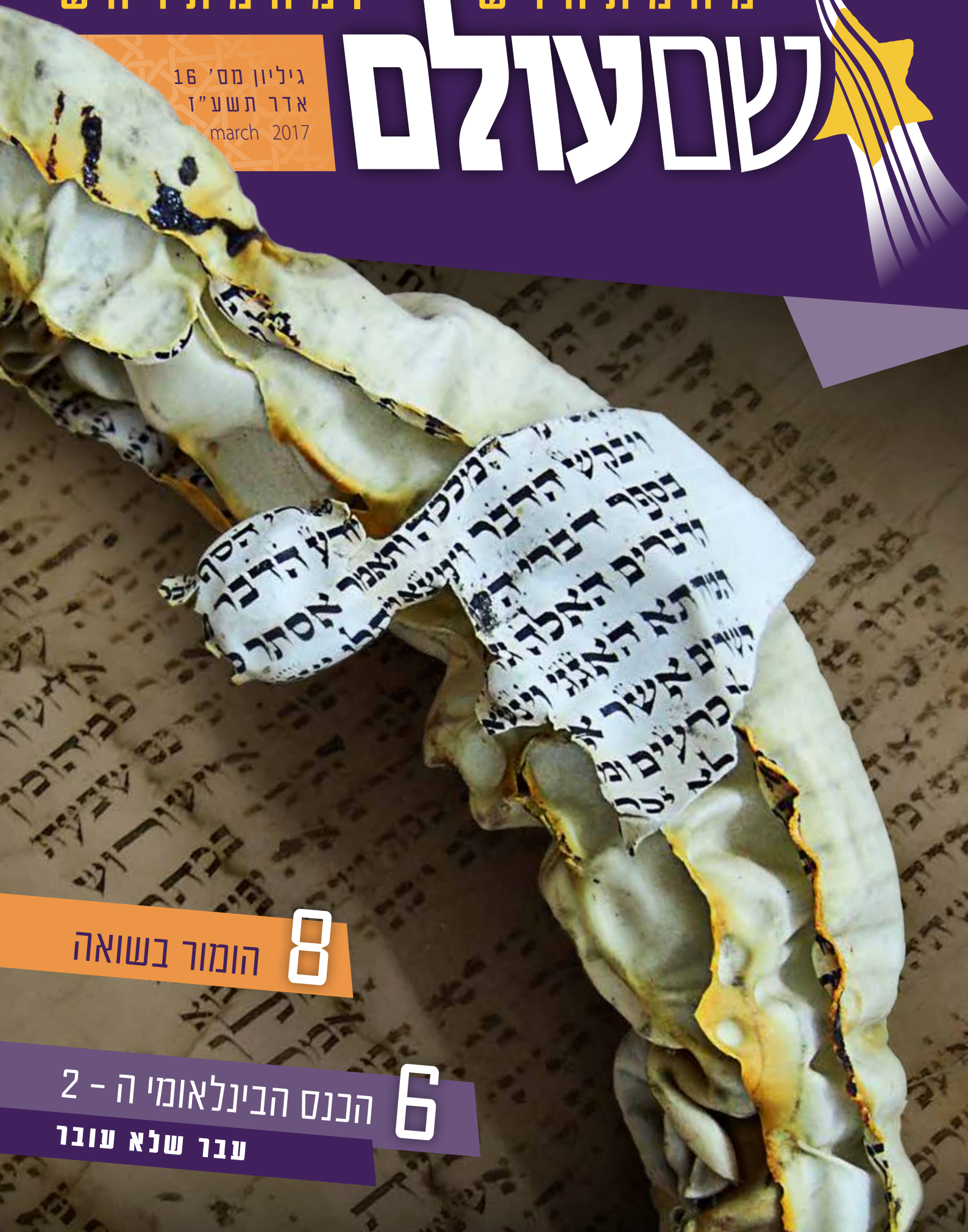

מהמתחדש ומהמתרחש

גיליון מס' 16
אדר תשע"ז
march 2017

שםעולם

8 הומור בשואה

6 הכנס הבינלאומי ה-2
עבר שלא עובר

4-5

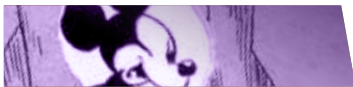
חדשות שם עולם

6-7

אשר לא יכרת | אורית חרמון

8-15

הומור בשואה

16-17

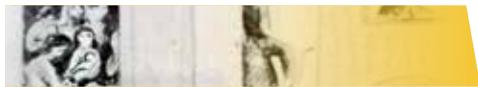
ראיון בשניים | פרופ' גדעון גרייף עם אמיר השכל

18

פינת הספר | אנחנו מידוובנה

19

פינת היוצר | לפני הצומת

בשער: מגילה אחת מתוך שלוש שנמצאו
בשטיבל בבניין בגטו ורשה, שחלקו עלה
באש בעת חיסול הגטו.
(מתוך ארכיון שם עולם)

עורכת: אורית חרמון

מערכת: הרב אברהם קריגר, אורית חרמון

עריכה לשונית: לאה קפלן

עיצוב גרפי: סטודיו בת-עמי

צוות בכיר של המכון: הרב אברהם קריגר ראש המכון,
הרב משה חבה אגף חינוך, אורית חרמון יועצת פדגוגית מתודית,
פרופ' גדעון גרייף היסטוריון בכיר, מרים אריאל אגף ארכיון.
צוות המכון: צוות חוקרים, צוות אגף חינוך, צוות ארכיון, צוות כללי.

מר יהורם גאון ראש אגודת היידיים הישראלית

הרב צבי ויינרב נשיא אגודת היידיים ארה"ב

מר מאיר בליסקא ראש אגודת היידיים N.Y.

מר בובי רכניץ ראש אגודת היידיים L.A.

ראשי אגודות
יידי שם עולם:

גיליון מס' 16
אדר תשע"ז
march 2017

שם עולם

מכון שם עולם - לחינוך לתיעוד ולמחקר

כפר הרואה ע"י חדרה 38955 טל: 04-6301637, פקס: 04-6365929

shemolam@shemolam.org.il

www.shemolam.org.il

דבר המערכת

| הרב
אברהם קריגר
ראש המכון

הדרך הנרטיבית בהיסטורית השואה, אך בשנים האחרונות חל תהליך מדאיג ביותר הלוקח את סיפור השואה למקומות לא ראויים, הרחק מערכי הרוח שאפיינו אותו. במקום סיפור יהודי יש סיפור אנושי, במקום זהות יהודית יש ערך של פלורליזם, במקום ערכי הרוח והאמונה של עמנו יש ערכים אוניברסליים. מהלך זה מתקיים לצערנו גם ע"י גופים ומוסדות האמונים על שימור זיכרון השואה.

האם מעבר לחטא ההיסטורי אנו אכן משמרים בכך את זיכרון משפחותינו שאבדו בשואה?

האם בטשטוש הזהות היהודית איננו גוזרים על סיפור השואה דומיה היסטורית, כך שלא יתקיים זיכרון היסטורי זה בעוד אלפי שנים? כיצד ואיך נדאג שזיכרון השואה ימשיך בבטחה לתפוס מקום ברור בפנתאון הזיכרון האישי והלאומי היהודי? האם יהיה זה זיכרון היסטורי כמו חג הפורים, או תחפושת כעין המסכה העוטמים ילדים כיום?

חג שמחה,

הרב אברהם קריגר

שלום וברכה למשפחת הקוראים הנאמנים והאהובים של מידעון שם עולם,

גיליון זה יוצא בין פורים לפסח, מועדים המציינים סיפור היסטורי. האחד בראשית דרכו של העם היהודי והשני לאחר חורבן הבית הראשון. שניהם גם יחד מייצגים סיפור של שפל היסטורי תהומי. בפורים ביקש המן "להשמיד להרוג ולאבד" את היהודים בשושן הבירה, ובפסח "ויעבדו את בני ישראל בפרך", עבדות המכלה את הגוף והנפש.

זכינו ובשני פרקים אלו הובילה יד ה' מתהום תחתיות לישועה וחרות, דבר שלצערנו לא קרה בשואה בטווח המיידי, אך הישועה לא איחרה לבוא, הן במישור הפרטי של אותם אודים עשנים שהקימו משפחות והן במישור הלאומי.

כיצד משמרים סיפור של עם? פורים ופסח הם חגים שצלחו אלפי שנות היסטוריה והותירו חותמם בכל יהודי. מה ניתן ללמוד מכך?

לאורך ההיסטוריה היהודית נשמרו מועדים אלו על מאפייניהם היהודיים, כולל ערכי הרוח היהודית, וכך נראתה

"השמחה קדושה מן הצער: כי השמחה היא לחם, בה - בשעה שהצער הוא תרופה"

(הנרי וורד ביכר)

שמחת חג הפורים מאחורינו ושמחה רבה לפנינו לקראת האביב המגיע יחד עם חג הפסח. שמחה זו נשמרה גם בתקופות הקשות בזמן השואה ולו רק בשם החיוב להיות שמח אך גם מסיבות נוספות, כגון: עצם קבלת פרוסת לחם עבשה, הייתה שמחה בפני עצמה באותם ימים אפלים.

במידעון זה ממשיכים להופיע המדורים החדשים שפתחנו במידעון הקודם. במדור 'אשר לא יכרת', העוסק בדמות, מקום או אירוע מתקופת השואה, אנו מסכמים את הכנס הבינלאומי השני של מכון שם עולם, עבר שלא עובר, שהתקיים בחודש ינואר. היה זה כנס מרשים ועוצמתי בו נכחו מעל ל- 300 איש ואשר סבב סביב הנושא - זהות, אמונה ותרבות בחברה היהודית בצל השואה. המדור השני עוסק בריאיון עם דמות והפעם פרופ' גדעון גרייף מראיין את תא"ל (מיל') אמיר השכל, טייס, מחנך, סופר וחוקר שואה.

| אורית חרמון
עורכת

"כיצד נכון לתאר את אחת התופעות המדהימות ביותר בתקופת השואה - ההומור היהודי? כיצד עלינו להתייחס למי שנאנקים תחת השוט במחנה ריכוז, גוועים ברעב בגטו, ניצבים אל מול פני המוות במחנה השמדה - ומתבדחים? האם זה בכלל היה הומור?" מאמרו של איתמר לוי, העוסק בנושא ההומור בשואה, מבקש לענות על שאלות אלו. לא בכדי בחרנו לעסוק בנושא זה במידעון היוצא סמוך לחג הפורים.

ואסיים בציטוט נוסף על השמחה:

"כשהנפש מסתכלת בה עצמה ובכוח פעולתה היא באה לידי שמחה, ושמחתה מרובה ככל שמרובה הבהירות שמתוכה היא מדמה לה את עצמה ואת כוח פעולתה"
(ברוך שפינוזה)

בברכת חג של שמחה,

אורית חרמון

חדשות שם עולם

1

נציגי מכון שם עולם, הקשור בסדרת הסכמים לשיתופי פעולה חינוכיים עם משרד החוץ של סרביה ועם גופי מחקר אקדמיים בסרביה, השתתפו בתערוכה רחבת היקף על מחנה ההשמדה הקרואטי יאסנוביץ. התערוכה, שנחנכה ב-26 בינואר 2017 לרגל יום השנה הבינלאומי לשואה, נפתחה במעמד קהל רב וזכתה לתשומת לב ציבורית רחבה, באשר זו התערוכה הראשונה המוקדשת למחנה כמעט בלתי-מוכר זה, בו נרצחו כ-40 אלף מיהודי יוגוסלביה לשעבר בשיטות אכזריות וברבריות מאין כמותן.

בראש צוות ההיגוי של התערוכה עמד פרופ' גדעון גרייף. כהמשך ישיר לתערוכה התקיים בניו יורק כנס מדעי שעסק במחנה יאסנוביץ ובשואת יהודי יוגוסלביה. יושב ראש הכנס

היה פרופ' גדעון גרייף והרב אברהם קריגר, ראש מכון שם עולם, נשא דברי ברכה. נאומיהם, שנשאו בפרלמנט הסרבי, נכללו בספר, שיצא לאור לקראת התערוכה והכנס בבלגרד. פעילות זו נמשכה גם בבניין האומות המאוחדות בנוכחות אנשי ממשל והיסטוריונים סרבים.

העיתונות הסרבית דיווחה בהרחבה על ביקורם ועל תרומתם של השניים להפקת התערוכה והכנס המדעי וציינה שאפשר ללמוד רבות מניסיונו של המכון בהנצחת זיכרון השואה והנחלתו לרבים.

1

2

4

2

לרגל תחילת השנה התקיים יום גיבוש לצוות עובדי המכון. היום החל בסיור רנגלים באזור יערות מנשה כאשר הצוות נהנה מהנוף ומהסבריו של המדריך המלווה. בהמשך נסעו עובדי המכון לצפת ויצאו לסיור מודרך בסמטאותיה הציוריות, בקרו בבתי-כנסת, השתתפו בסדנה מוסיקלית מתובלת בסיפורים רוחניים ואכלו ארוחת ערב במסעדה. לאחר מכן חוו סדנה נוספת, שהתקיימה במבצר על ראש ההר, מפי רבה של ישיבת ההסדר בצפת, הרב אייל יעקובוביץ.

3

באוניברסיטת לודז' התקיים כנס מטעם האוניברסיטה היגלונית בקראקוב, רשות המחקר של הכנסיה הפולנית ומכון שם עולם. הכנס עסק בהיבטים דתיים יהודים ונוצרים בפולין של ימינו. בכנס נידונו סוגיות דת והיסטוריה ומקומן בפולין של היום תוך התייחסות להיבטים תיירותיים וציבוריים.

הרב קריגר הרצה בכנס ועסק בהרצאתו באתרים יהודים המקיפים את ההיסטוריה היהודית בפולין עד השואה ואשר מהווים מצד אחד, מקומות בעלי ציון דרך ומשמעות בהיסטוריה היהודית, ומאידך, הם ארוגים ובעלי משמעות בהיסטוריה הפולנית.

בהמשך אותה נסיעה הזמן הרב קריגר לטקס המציין את שילוחם של יהודים מצ'כיה, אוסטריה ולוקסנבורג לגטו לודז'. בטקס נכחו ניצולי שואה ונציגיהם וכן נציגי הקהילה בלודז'.

העיתונות הסרבית דיווחה בהרחבה על ביקורם ועל תרומתם של השניים להפקת התערוכה והכנס המדעי וציינה, שאפשר ללמוד רבות מניסיונו של המכון בהנצחת זיכרון השואה והנחלתו לרבים

6

3

6
 כחלק משיתוף הפעולה הקיים בין מכון שם עולם לבין ארגון "לימוד", הפועל בקרב יוצאי בריה"מ לשעבר, ארגון העורך כנסים בארץ ובעולם, התקיים כנס שני באילת בו נכחו שר הביטחון, **מר אביגדור ליברמן**, יו"ר "לימוד" העולמי, **מר מתיו ברונפמן** והרב **אברהם קריגר**, ראש מכון שם עולם. הרב הרצה על שימור הזהות בקרב יוצאי בריה"מ לשעבר ועל הזיקה למורשת קהילת ישראל שפעלה שם.

4

4
 פגישת מחזור שכללה יום עיון משותף נערכה למשתתפי קורס דור שני - שליחי זיכרון בחזית הנחלת השואה, מחזורים א', ב', ג' במכון שם עולם. למפגש הזמנו כל חניכי הקורסים והצוות החינוכי שניהל אותם: **הרב אברהם קריגר**, הרב **צביקה וילנר** והגב' **אורית חרמון**. ביום העיון נחשפו המשתתפים לסדנת 'דור שני מספר דור שני' וכן להעשרה היסטורית. לאחר מכן התקיימה ארוחת ערב חגיגית למשתתפי מחזור ב' ובני זוגם בה ציינו את סיום הקורס.

7
 במסגרת שיתופי הפעולה עם המכון התקיים מפגש עם ראשי "עמותת דורות ההמשך" ונציגי מכון שם עולם במהלכו הועלו מספר אפיקי פעולה וביניהם פרויקט אינטרנטי המנציח את הנספים והשורדים בשואה. על הרחבת הפרויקט ותוצריו נעקוב בהמשך.

5
 כנס חלוקת מלגות, "שם עולם באקדמיה", באוניברסיטת אריאל: ביום שלישי, 29.11.16, התקיים טקס חלוקת מלגות לסטודנטים, שכתבו עבודות מחקר במסגרת פרויקט "שם עולם באקדמיה". הסטודנטים למדו במהלך הסמסטר קורס בנושא: "התמודדות רוח בתקופת השואה" וכתבו עבודות מחקר בנושא. הטקס התקיים במסגרת כנס בינלאומי שהתקיים באוניברסיטה באריאל בנושא: "קיום יהודי מודרני בעולם של איומים ועיונות". טקס חלוקת המלגות היה חלק ממושב בו נשאו דברים **פרופ' דני אופן**, נציג משפחת אופן, וראש מכון שם עולם, **הרב אברהם קריגר**, שדיבר על אמונה בעת משבר.

5

2

כנס הבינלאומי ה-2

עבר שלא עובר

אורית חרמון

את החטאים ואף לא רואה את הגאולה כשלב הבא.

את הכנס ליוותה תערוכה לזכרו של ויזל שהוקמה על ידי ארגון "לימוד". משתתפי הכנס בקרו בתערוכה שהועברה על ידי מר חיים צ'סלר, יו"ר הארגון.

המושב השני, בהנחיית הרב איתאל בר-לוי, מנהל האגף לתרבות יהודית במשרד החינוך, עסק בתנועה החסידית והרצו בו פרופ' משה אידל, חוקר קבלה וחסידות מהאוניברסיטה העברית וחתן פרס ישראל במדעי היהדות, ופרופ' בני בראון, חוקר חסידות מהאוניברסיטה העברית.

פרופ' אידל נתן סקירה מקיפה על חסידות ברסלב, חסידות חב"ד וחסידת הבעש"ט. פרופ' בראון דיבר על הדפוס השושלת

פרופ' אמריטוס באוניברסיטה העברית וחתן פרס ישראל לתלמוד, והרב אברהם קריגר, ראש מכון שם עולם.

פרופ' גרינברג עסק בהרצאתו בשיקום החיים הדתיים לאחר השואה. כיצד יכול האדם להקים את ניצוץ האמונה לאחר שנותק מכך? ותשובתו הינה שניצוץ זה מעולם לא נותק. השמיים נכחו באותה תקופה קשה ולמרות השאלות הנוקבות ביקשו ניצולי השואה להבין כיצד נותרו בחיים? לרוב נענו כי היו אלו דרכי האל ואל לנו להבינם. לאחר שש שנות סבל ומאבק, הלב אמנם נשבר, אך הניצוץ היהודי עלה וצץ מחדש.

הרב קריגר העביר הרצאה בנושא "בין אמונה למחשבה, בין צעד חותם לצעד פותח". בהרצאתו תאר את גישתו של הרב חרל"פ, לפיה השואה הינה טריטוריה עצמאית ואין הוא מונה

הכנס הבינלאומי 'עבר שלא עובר' התקיים במשך יומיים במלון רמדה בירושלים בסוף חודש ינואר, ביוזמת מכון שם עולם וחברת 'בעקבות' המפיקה מסעות לפולין ומזרח אירופה בהנהלת מר אלי בן גד. הכנס הוקדש לזכרו של אלי ויזל.

מושבי הכנס עסקו בסוגיות של זהות, אמונה ותרבות בחברה היהודית בצל השואה.

את הכנס הנחה פרופ' גדעון גרייף, היסטוריון בכיר במכון שם עולם. ד"ר יואל רפל, מייסד ומנהל ארכיון אלי ויזל (2009-2015), פתח את המושב הראשון ועסק בהרצאתו בנושא 'שואה ואמונה'. רפל ציטט את אלי ויזל באומרו שהשואה הינה 'מעמד הר סיני השני'. את אמונתו הגדיר ויזל כ'אמונה פצועה'.

במושב זה הרצו פרופ' גרשון גרינברג מאמריקן וינברסיטי, וושינגטון, הרב פרופ' דוד הלבני,

פרופ' רוזנברג העביר הרצאה עוצמתית על זיכרון וזהות בהיבט הפילוסופי. מדבריו: "אלוקים לא התגלה בשואה, אבל השטן התגלה והעיד על עם ישראל שהוא העם הנבחר ולכן כדאי לכלותו. זהו עולם הפוך. הנאציזם היה האלוהים החדש והיהודים היו אויביהם. יש כאן היפוך ערכים ומלחמה פילוסופית".

הגברת אורית חרמון הנחתה את שני המושבים האחרונים של הכנס שעסקו בתרבות היידיש ובתרבות הלאדינו. המרצים העיקריים במושבים אלו היו דר' מרדכי יושקובסקי, מנהל אקדמי של המרכז הבינלאומי של תרבות האידיש בולנה ודר' אליעזר פאפו מאוניברסיטת בן גוריון.

מפגש דורות מרתק סביב שפת האידיש והשואה התקיים עם מר שמואל עצמון ובתו, ענת עצמון. בסיום המושב הופיע הזמר והשחקן אהרון פררה בשירים וסיפורים מהחצר הירושלמית.

זו היתה חוויה אנתרופולוגית, מעניינת ומעצימה.

מושב הערב עסק בשאלות של זהות כאשר משתפי הכנס צפו בסרט "הסודות של איידה". לאחר ההקרנה התקיים דיון בהנחיית הרב משה חבה בהשתתפות חברת הכנסת שולי מועלם, הרב שלום מלול, בוגר קורס מדריכי פולין, והגב' פרומה לאור, בוגרת קורס שליחי זיכרון בחזית הנחלת השואה.

את המושב הראשון ביום השני של הכנס, אשר עסק בשואה כמעצבת זהות או כאבן ריחיים, הנחה דר' מוטי שלם. במושב זה הרצו פרופ' סמי סמוחה, חתן פרס ישראל לסוציולוגיה, פרופ' שלום רוזנברג מן האוניברסיטה העברית, ד"ר דרור אדר, חוקר ספרות חברה ותרבות ובעל טור בעתון "ישראל היום". וכן פרופ' זהבית גרוס, ראש מרכז ון-גלדר להוראת השואה באוניברסיטת בר-אילן.

בחסידות- צדיקים שירשו את כיסאם מכוח זכות אבות, דפוס שניצח את החסידויות שבראשן עמדו אדמו"רים, שהעבירו את השרביט הלאה. בהמשך המושב נערך פאנל בנושא חצרות חסידות אותו הנחה ר' ישראל גולדווסר והשתתפו בו נציגים מחצרות חסידיות שונות: חב"ד, גור, קרלין, בעלז ורוז'ין. שאלה זהה הוצגה בפני כל הנציגים וכל נציג ענה מנקודת השקפתו וייצוגו של אותה חסידות. לדוגמה, על השאלה מה המסר המרכזי של החסידות בתפיסת עבודת ה' אותה אתה מייצג? ענה נציג חסידות בעלז - הקפדה על קוצו של י', הקפדה לא לשנות שום דבר.

נציג חסידות גור הדגיש - תורה ורק תורה! מתוך התורה תגיע לדברים האחרים.

נציג חסידות רוז'ין (סדיגורא) - התמקד במלכות כשליטה מלאה ומוחלטת.

נציג חסידות חב"ד - נקודת הביטול. התבטלות בפני הקב"ה, התורה, הרבי והשליחות.

נציג חסידות קרלין - בראש וראשונה היה בן אדם.

הומור בשואה

איתמר לוין

המעין בספרי ציטוטים ימצא אמירות רבות ומנוגדות ביחס להומור. דומה כי כשם שבדיחה היא עניין של טעם, כך גם היחס להומור הוא עניין של גישה. וינסטון צ'רצ'יל טען כי "ההלצה היא דבר רציני מאוד". שמואל ניגר סבר כי "דומה ההומוריסטן לאותו ילד המצחק, המיישר את הקמטים שעל פני אבא הקודרים ואומר לו: יחסך, אבא, לחיים רציני הוא יותר מדי, שאינם כדאיים לכך...".¹ אדוארד דה-בונו קבע: "ההומור הוא ללא ספק הפעילות המשמעותית ביותר של המוח האנושי".² מלקולם מגרדיג, עורך הביטאון ההומוריסטי "פאנץ'", מתח ביקורת על מקצועו: "טעם טוב והומור הם סתירה במינוח". לעומתו, אמר רונלד נוקס: "רק לאדם יש כבוד, לכן רק האדם יכול להיות מצחיק".³

מה מכל אלו נכון כדי לתאר את אחת התופעות המדהימות ביותר בתקופת השואה - תופעת ההומור היהודי? כיצד עלינו להתייחס למי שנאנקים תחת השוט במחנה ריכוז, גוועים ברעב בגטו, ניצבים אל מול פני המוות במחנה השמדה ומתבדחים? האם היה זה בכלל הומור?

בהחלט כן. בשנת 1940 כתב מרדכי גבירטיג, משורר ומלחין עממי, שחי בגטו קרקוב, את השורות הבאות:

יהודים, לשמוח!
הן לא זמן עוד רב,
קץ מלחמת יהי,
סופם מהר יקרב
שישו, אל דאגה עוד,
אל רוזג ודאבה עוד,
עוז ואורך רוח -
שאו כל באהבה.

...לכבס? יהי כן!
אות קין לזרוע,
ודמו של הבל -
לא יימחה לעד.
חולו, השתוללו!
קראו דרוז לשטן!
יהודים, לשמוח!
עוד נבלה אותם!³

"הומור איננו מצב רוח, אלא דרך להסתכל בעולם. לכן נכון לומר, שההומור דוכא ונמוחץ בגרמניה הנאצית", טען ב-1948 הפילוסוף האוסטרי-בריטי ממוצא יהודי, לודוויג ויטגנשטיין.⁴ ובכן, המחקר ההיסטורי מוכיח שהוא טעה לפחות במחצית השנייה של דבריו. אכן, הומור אינו מצב רוח; הוא יכול לשקף מצב רוח, או שמא נכון יותר - הלך רוח, אבל הוא לא דוכא בגרמניה הנאצית והמשטר הדיקטטורי לא הצליח למחוץ אותו.

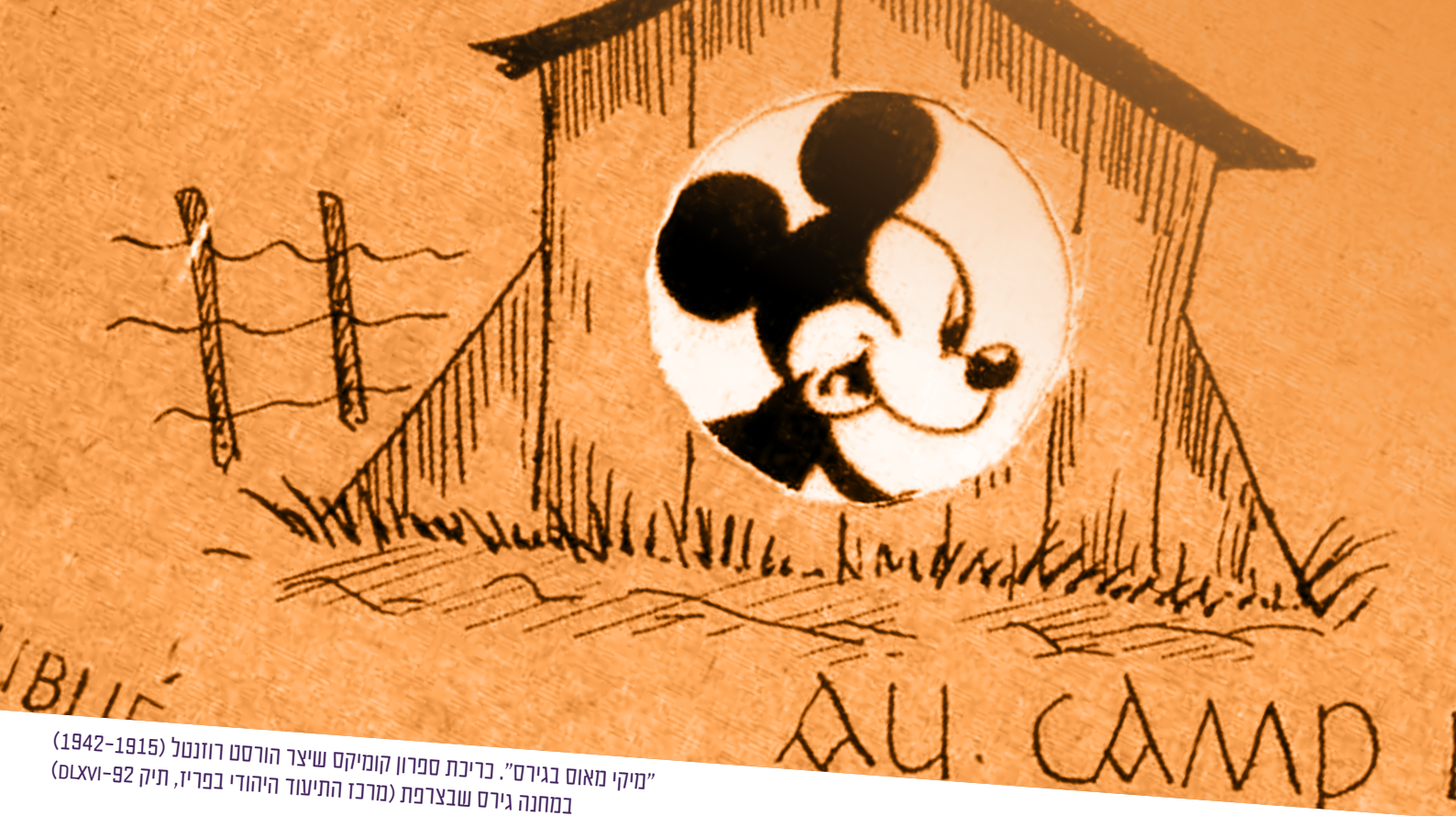
קחו את הבדיחה על שני יהודים גרמנים הנפגשים ברחוב. אומר האחד: "יש לי חדשות טובות בשבילך וגם חדשות רעות". מבקש חברו: "ספר לי בבקשה את החדשות הטובות". אומר הראשון: "היטלר מת". השני מגיב בהתלהבות מובנת: "נהדר! ועכשיו החדשות הרעות", ונענה: "זה לא נכון..." או את זו שבה אב יהודי בגרמניה

1. כהן א', ספר הציטוטים הגדול, כנרת זמורה ביתן, 1996, עמ' 148.

2. בן-נתן א', אוצר הציטוטים, ירושלים, 2009, עמ' 217-218.

3. הוך משה, קולות מתוך החושך, ירושלים, תשס"ב, עמ' 195-196. תרגום השיר: שלמה אבן-שושן.

4. בן-נתן, ראה לעיל הערה 2, עמ' 217.

"מיקי מאוס בגירס", כריכת ספרון קומיקס שיצר הורסט רוזנטל (1915-1942) במחנה גירס שבצרפת (מרכז התיעוד היהודי בפריז, תיק 92-9261XVI)

הנאצית מלמד את בנו כיצד לברך בפומבי לפני האוכל: "תודה לאל ולהיטלר". שואל הבן: "אבל נניח שהיטלר מת?" והאב משיב: "אז תגיד רק תודה לאל".⁵

היהודים צחקו - לעיתים בפה מלא ולעיתים מתוך דיכאון, לעיתים בחשאי ולעיתים בפרהסיה - על עצמם, על מנהיגיהם, על הגרמנים, על אירועי המלחמה ועל סביבתם הקרובה ולא רק בשנות השלושים בגרמניה הנאצית. יש בידינו תיעוד מזמן אמת של קברטים בטרזין, שירים הומוריסטיים מגטו ורשה, אמרות כנף מגטו לודז', קריקטורות ממחנה גירס ואפילו בדיחה או שתיים מאושוויץ. יהודים תיעדו את ההומור הזה. עמנואל רינגלבלום ועמיתו לארכיון "עונג שבת", הרב שמעון הוברבנד, הקדישו מקום ברשימותיהם לבדיחות ששמעו בוורשה. זליק קלמנוביץ ויצחק ראדושבסקי הנציחו רגעי חיוך ביומניהם בגטו וילנה. כך עשתה פלה שבס במחנה גרינברג שבגרמניה. אתי הילסום ההולנדית כתבה שההומור שלה מבצבץ מדי פעם על פני השטח. אמני גטו טרזין החביאו את הקריקטורות שציירו ויש עוד עשרות מקורות ועדויות, המוכיחים מעל לכל ספק שהיה הומור בשואה. לאמור, לא רק שיהודים התבדחו תחת השלטון הנאצי, אלא הם גם רצו שכולנו נדע שהם עשו זאת. ההומור הגיע גם דרך עולם מושגים שיצר תמהיל של הומור שחור ועובדות וכן דרך שירה וכתובה פרוזאית של יוצרים בגטאות ובמחנות.

נשקו של החלש

ההומור בשואה היו כמה וכמה תפקידים. בראש ובראשונה, היה זה נשקו של החלש. רבות נכתב על חוסר יכולתם של יהודי אירופה להתקומם נגד

הנאצים, וכיום ברור שההתנגדות היום-יומית שלהם הייתה רבת חשיבות ותעוזה. במרכז עמד הניסיון לעשות ההיפך ממה שמצוים הגרמנים: הם אומרים לא להכניס אוכל לגטו, אז כן נכניס; הם אומרים לא להתפלל, אז כן נתפלל. במסגרת זו, היה ההומור כלי חשוב, שכן הוא לא הצריך כמעט שום משאבים פיזיים. אמנם אי אפשר לירות בגרמנים, אבל אין שום קושי ללעוג להם, לעיתים ממש בפרצופם.

לעגזה החל, כאמור, כבר בשנות השלושים. כאשר הרמן גרינג מבקש "דג מלוח מסוג היטלר", מסביר בעל המכולת לאשתו: "זה דג ביסמרק בלי הראש". כאשר יהודים מבטיחים להתפלל למען נעוריו הנצחיים של היטלר, הוא מגלה שהם אומרים "יהי רצון שהפיהרר שלנו לעולם לא יזדקן". יהודי גרמני אחר אומר, שהוא מתפלל שהיטלר יהפוך למנורה: תלוי ביום, בוער בלילה וכבה בבוקר.⁶ מאוחר יותר נרשמו

בגטאות דברי לעג נוספים. בוורשה: הגרמנים אסרו על תושבי הגטו להשתמש בבולים הנושאים את תמונתו של היטלר - שמא היהודים יירקו על גביהם. או בוויילנה: רופא יהודי יעץ ליוזף גבלס כיצד להיפטר מכאבי ראש - להכניס את ראשו למים שלוש פעמים ולהוציאו רק פעמיים.⁷

גם לניצחונות של גרמניה מצא החלש דרך לתת מענה בניסיון להראות צדדים אחרים. בשנתיים הראשונות, כאשר גרמניה הלכה מחיל אל חיל ונראתה בלתי מנוצחת, נשאו הבדיחות אופי של בריחה מהמציאות הקשה. קבוצה של טייסים גרמנים מבקשת להיכנס לגן עדן, אך השומר מסרב: ההודעה הרשמית מסרה שנהרגו רק שלושה, ואתם יותר ממאה!

"הומור איננו מצב רוח, אלא דרך להסתכל בעולם. לכן נכון לומר, שההומור דוכא ונמחץ בגרמניה הנאצית"

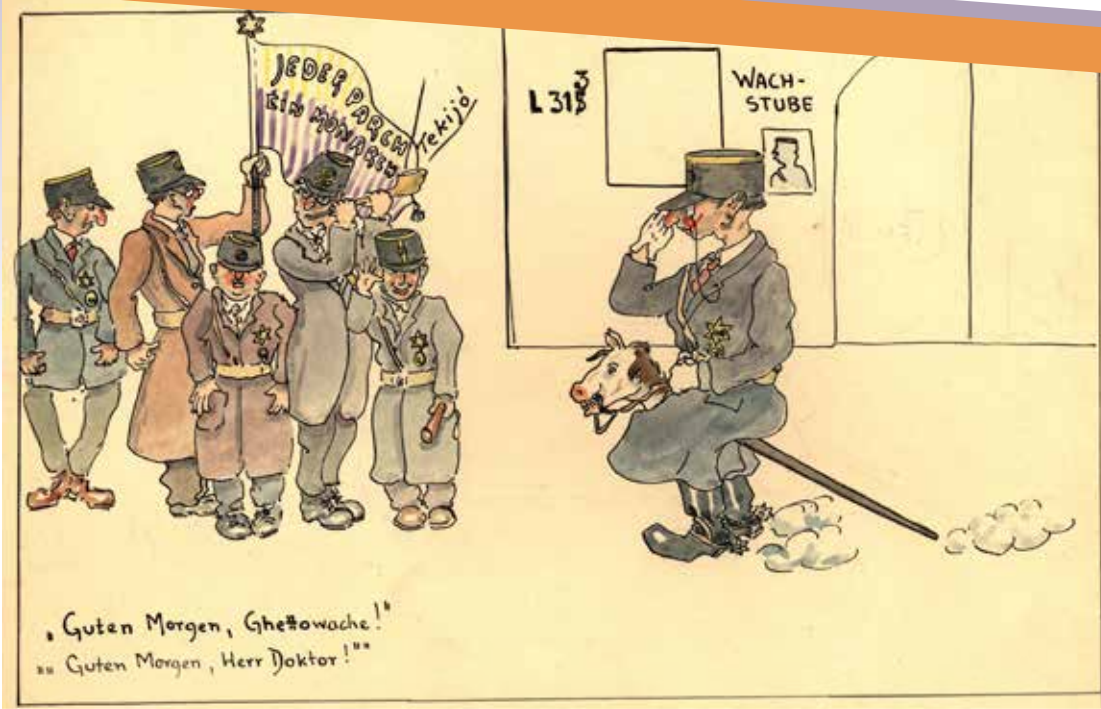
5. ליון איתמר, מבעד לדמעות: הומור יהודי תחת השלטון הנאצי, ירושלים ותל אביב, תשס"ד-2004, עמ' 43-42.

6. שם, עמ' 42, 46, 67.

7. שם, עמ' 93-94.

בוורשה: הגרמנים אסרו על תושבי הגטו להשתמש בבולים הנושאים את תמונתו של היטלר - שמא היהודים יירקו על גביהם.

קריקטורה של משמר גטו טרזין שצייר פאבל פנטל (1945-1903).
 (יד ושם, אוסף המוזיאון לאמנות, פריט 16/2147/a)

מינסק, וזה בא ומוסיף עד ברנוביץ. עד שבאו ליצני הדור ובידם ידיעה ברורה שצ'רצ'ל טלגרף אל הגטו "שהיהודים אל ימהרו כל כך לרדוף אחרי הנאצי, כי אין כוח ללכת אחריהם..."¹¹

תגובות לרדיפות הנאצים

ההומור אל מול הרדיפות היה גם מנגנון של התגוננות. מבלי לדעת זאת, אותם יהודים נדכאים מימשו את אמירתו של וולטיר: "רק הודות ליכולת הנתונה לבני האדם להיות קלי דעת, אין רובם תולים את עצמם".¹² חוקרת השואה רות בונדי השתמשה כמעט באותן מילים לתיאור התקופה בה אנו עוסקים: "לאדם הנורמלי היו סיבות רבות להשתגע בתקופת השואה, גם קודם שידע על חרושת המוות. לעיתים היה בהומור ניסיון לשמור על שפיות הדעת, כדי לא להטיח את הראש בקיר".¹³ מטרה זו באה לידי ביטוי באחד השירים שנכתבו לקברטים בגטו טרזין:

לכתינו נחזור,
 משוחררים, כן!

אם נתמוך זה בזה
 נעבור גם את זה;

אם נתמוך זה בזה
 נעבור גם את זה.

אם מבעד לדמעות
 נלמד לצחוק, כן!

על חורבות הגטו
 נתפקע מצחוק. הא!¹⁴

ומחר יום חדש,
 זקנים נשים וטף

סיפרו בגטו ורשה שלאחר שסגנו של היטלר, רודולף הס, ערק לאנגליה, שלח לו היטלר מכתב: "אני סולח לך על הכל חוץ מאשר על דבר אחד - שלא לקחת אותי אתך".⁸ אנה פרנק סיפרה כיצד התכוננו דיירי המחבוא אם וכאשר יוצפו רחובות אמסטרדם בעת הפלישה הגרמנית: "צריך לנסות לשחות. כולנו נלבש בגדי שחייה וכובעי שחייה ונשחה ככל האפשר מתחת למים, כי אז לא יוכלו להכיר בנו שאנו יהודים".⁹

כאשר התהפך הגלגל וצצו ניצני תקווה, נעשו גם הבדיחות אופטימיות יותר. בחור ישיבה מסביר לחברו מדוע הגרמנים נסוגים: הרי היטלר אמר שאין לו עניין בכיבוש שטחים ולאחר שהודיע שהצבא האדום הושמד - יכול הצבא הגרמני לחזור הביתה. בגבול בין צרפת לגרמניה תלו התושבים שלט: "הצבא האדום, שימו לב! כאן כבר צרפת!"

שלושה יהודים מתכננים כיצד יבלו בנעימים אחרי המלחמה: האחד יאכל מעדנים, השני יבקר בקברות החיילים הגרמנים, השלישי ירכב על אופניים בכל גרמניה - אך חבריו תוהים: "גם כן תענוג, שיימשך שעתים".¹⁰

חיים אהרון קפלן התייחס בדצמבר 1941 לשידורי ה-BBC, להם האזינו בחשאי יושבי גטו ורשה, ואשר עוד מוסיפים חומר לפנטסיה. בהם יסופר שהנאצי הוכה שוק על ירך ותבוסתו שלמה; שבדרך מרוצתו הוא משאיר סכומים עצומים של חומרי מלחמה בכדי שתהיה לו נפשו לשלל. לגוזמאות אנגליות אלה מוסיפה הפנטסיה היהודית נופך משלה. הרצון הוא אבי הפנטסיה!! עוד זה מדבר שהנאצי כבר הגיע עד

8. שם, עמ' 77, 79.
9. פרנק אנה, יומנה של נערה, תל אביב, תשנ"ט-1999, עמ' 146 - רישום מ-1944.3.2.
10. שם, עמ' 83, 84, 87.
11. קפלן חיים אהרון, המשך מגלת-יסוריניו, ארכיון מורשת, תיק D.2470, עמ' 93-94 - רישום ב-21.12.41.
12. כהן, לעיל, הערה 1.
13. בונדי רות, שורשים עקורים, ירושלים, תשס"ב, עמ' 66.

"היהודים בגטו ורשה", כתב הרב הוברבנד באחד מששת העמודים בהם תיעד הומור מהגטו, "אדוקים מאוד לאחרונה: הם מנוקבים ומחוררים כמו מצות, נקיים מחמץ כמו בפסח, חובטים אותם כמו ערבות, מכים אותם כמו את המון, הם ירוקים כמו אתרוג וצנומים כמו לולב, צמים כמו ביום הכיפורים, מדליקים אותם כמו נרות חנוכה ויש להם מצב רוח כמו בתשעה באב". ועוד קטע אחד מאותו מקור:

"בחורף 40-1939 צבאו טורים ענקיים של אביונים על פתחיו של מוסד לצדקה. הכפור צרב נוראות. היו הצובאים משוחחים ביניהם: צא וראה מזלם של עשירים. להם, לעשירים, ייצא לעמוד בתור כשיהיה כבר חם, לכשיבוא הקיץ."¹⁵

גם חיים אהרון קפלן, המורה לעברית חד-העין ומהיר האבחנה, שיומנו עמוס בתיאורים קודרים ובתחזיות שחורות לגורלם של יהודי ורשה, לא התחמק מתגובות הומוריסטיות למצב. כך למשל כתב כבר בינואר 1940, כי הוא חושש שאין בעיר כולה יהודי אחד אשר יכול לברך בברכות השחר "מלביש ערומים" ולא להימצא מברך לבטלה. מספר ימים לאחר מכן מצא קפלן מקום לאופטימיות דווקא בגזירה של עבודות כפייה לשנתיים: "גזירה לשנתיים במצבו של הכובש הקבצן שנשמתו מרחפת על חוד חוטמו?! אפשר להיפקע מצחוק!"¹⁶

לעיתים הפך ההומור "ככלי נשק" של ממש בידיהם של היהודים ונתן להם תחושה שהם מצליחים להשיב "מלחמה" מול עצמם למעשי הגרמנים. דוגמא לכך מביא קפלן בתיעוד מקרה נדיר מאוד, אולי יחיד במינו, של שימוש בהומור מתריס כלפי קצין גרמני:

"פעם נזדמן בגטו היהודי איזה נאצי שבא מהפרובינציה, שבה מחויבים היהודים על פי צו מגבוה לקדם בברכה ובהרמת המגבעת את פני כל חייל נאצי. בוורשה אין מנהג כזה. אבל "האורח הנכבד" רצה להחמיר ולהטיל עלינו את חומרי המקום שיצא משם. פתאום קמה מהומה נוראה ב[רחוב] כרמליצקה היהודית: איזה נאצי פסיכופט דורש במפגיע מאת כל עוברי הרחוב להרים לכבודו את המגבעת. הרבה ברחו; הרבה התחבאו; והרבה נתפסו ב"חטאים" והוכו; והרבה מתפקעים מצחוק.

הרגישה בדבר "החבריה הלבנה", אדוני הרחוב האמיתיים, ומצאו כר נרחב להרבות השמחה דווקא

על ידי זה שצייתו לנאצי והחלו להראות לו אותות כבוד במחשבה תחילה לעשות את "האדון הגדול" לצחוק בעיני כל העוברים ושבים. כיוונו לקדם את פניו מאה פעמים ואחת ולהרים לכבודו את הכובע. למאות נאספו ויראת כבוד מעושה על פניהם ואינם פוסקים מהרמת הכובע. אלה מרימים בפנים רציניים, וחבריהם שמאחוריהם מתפקעים מצחוק.

עד שאלה מתפטרים, וחדשים הולכים וקרבים ומשתחווים לפני הנאצי בגילוי ראש. לא היה קץ לצחוק הומורי. כל אחד מן השובבים הצעירים כיוון את הילוכו ככה שיופיע לפני הנאצי כמה וכמה פעמים ולהשתחוות לפניו ביראת הכבוד. ולא עוד אלא שבסוף נוצר אספסוף בן הרבה קונדסים ועשו כולם

בבת אחת מניפסטיציה [תרועה] רעשנית לכבוד הנאצי עם 'הידד' הראוי להתכבד בו. זוהי הנקמה היהודית!"¹⁷

במחברות יומנו שנותרו בכתב-יד, מביא קפלן בדיחה ולפיה באחד מבתי המלאכה לחייטות נזף פעם המשגיח על המלאכה בפועליו על שאין המכנסיים התפורים [לצבא הגרמני] מתאימים אל הגזרה המתחייבת ותפירתם לא עלתה יפה. הפועלים הצטדקו: להקרה יוכל אף במכנסיים כאלה!¹⁸

גם "טיבו" של המזון בגטאות שימש מקור להומור. בגטו לודז' תועדה שיחה שכנראה התקיימה באמת בין שני נערים. הראשון שואל את חברו: "שתית כבר את ארוחת הצהריים?" וחברו משיב: "לא, אכלתי רק את הקפה!" הרושם העיר, כי זהו תיאור של המצב - ארוחת הצהריים מורכבת ממרק דליל ביותר, ואילו מהקפה מכינים רקיקים מצומקים המטוגנים במחבת.¹⁹

ביטוי קיצוני במיוחד ליכולת להתבדח על הגזירות והמציאות היא בדיחה מגטו טרזין על יהודי המבקר אצל הרופא, האומר לו: "עליך לשהות יותר באוויר הצח, לעסוק בספורט". תוהה המטופל: "אבל באיזה ספורט אני יכול לעסוק בטרזין?" משיב הרופא: "אולי תבקש להיכלל בטרן-ספורט!"²⁰

ההומור הזה לא נעצר בגטאות. הוא הגיע למחנות הריכוז ואפילו למחנות ההשמדה. במחנה פלאשוב יצרו האסירים מילון הומוריסטי של מונחים. "בדואים" ו"צבא משה רבינו" היו הכינויים לסדנה למברשות בה עבדו יהודים דתיים ומזוקנים; "קשקשים ממונעים" - כינוי לכינים; "פטריוט" היה כינוי לעגני לפועל חרוץ.²¹

"לאדם הנורמלי היו סיבות רבות להשתגע בתקופת השואה, גם קודם שידע על חרושת המוות. לעיתים היה בהומור ניסיון לשמור על שפיות הדעת, כדי לא להטיח את הראש בקיר"

14. ארכיון יד ושם, תיק F98-2355.

15. הוברבנד שמעון, קידוש השם, תל אביב, תשכ"ט, עמ' 298.

16. ליון, לעיל, הערה 5, עמ' 103, 71.

17. קפלן חיים אהרון, מגילת ייסורי, ירושלים, תשכ"ו, עמ' 242, רישום מ-17.5.40.

18. קפלן, לעיל, הערה 11, עמ' 134, רישום מ-21.1.42.

19. בן-מנחם אריה ויוסף רב (עורכים), כרוניקה של גטו לודז', כרך ד' (ירושלים, תשמ"ט), עמ' 246, רישום מ-21.3.44.

20. שם, עמ' 137.

21. ארכיון יד ושם, תיק M49/1140.

את שירו בשבע מילים נחרצות: "חיים המטורף מלך על מיליוני בני אדם".²⁵ דוגמה נוספת:

"שוכב לו רומקובסקי וישן את שנתו, שנת העובד, והנה אשתו הראשונה [המנוחה] מרת פייגה בחלומו. פייגה-שי יקירתי, מיילל הזקן, חבל על דאבדין ולא זכית לראות את בעלך במצבו העכשווי בתור מלך וקיסר בישראל. ואם אתה מלך הלא אני מלכה? טוענת היא לעומתו. אבל אין מלך בלי עם וגם אין מלכה בלי אומה, ולי אין עם! הזקן הוגה מחשבות ופתאום קורא בקול: מבטיח אני לך, מלכתי היקרה, כי אני אשלח את עמי לאט לאט למקומך, כדי שאת תוכלי להיות מלכה שם על עם רב מישראל. מבטיח הוא ועושה!"²⁶

לעומת זאת, לא הייתה הצדקה אובייקטיבית להאשמות כאלו כלפי צ'רניאקוב, שגם לדברי מבקריו, היה אדם נקי כפיים. למרות זאת, נמצא מי שכתב עליו:

**"מעזת, מעזת, מעזת, אין טוב מהן
צ'רניאקוב הוא בעל כרס שמנה מאוד,
זלל לתיאבון מרק עם איטריות...
הפרזסובה [הנשיאה] צ'רניאקוב
שערה תסלסל בלי הרף,
וילדינו הולכים לישון בלא ארוחת ערב
מעזת, מעזת, מעזת, אין טוב מהן!"²⁷**

בגטו טרזין "הציגו" תפריט מ"מלון מגדנבורג", על שם הקסרקטין בו התגוררו אנשי היודנרט. הכותב של המודעה ההיתולית כלל בה צלי כבש, צלי חזיר, צלי צבי, צלי סלמון, כרובית, שעועית ירוקה, ירקות אדומים, פטריות מטוגנות, ירקות נוסח בוואריה, תרד, עוף צלוי, כליות מאודות, סטייק עגל ועוד - והכל ללא מלח, כדי לשמור על בריאותם של המורמים מעם.²⁸

רבים מגילויי ההומור התייחסו לחוסר היעילות של המוסדות היהודיים ובראשם היודנרטים. יש כמובן לזכור את התנאים הבלתי-אפשריים בהם פעלו מוסדות אלו ועובדיהם, אך בזמן אמת לא עניין הדבר את מי שנזקק לשירותיהם וגילה עד כמה קשה להשיג אותם. נחזור שוב לגטו ורשה ולשיר המתאר, שאפילו טיפול שיניים מצריך פרוטקציה:

ואילו בתזמורת הנשים באושוויץ סיפרו על איש אס-אס הקונה מדי יום עיתון בקיוסק, שבעליו אומר לו בצרפתית: "הא לך, טיפש". יום אחד שואל האיש מהי אותה מילה, ונענה: "זה מפקד". אומר הגרמני: "ובכן, אני טיפש קטן, והיטלר - טיפש גדול".²²

הומור המכוון למנהיגות היהודית

המגע של יהודי אירופה עם הגרמנים היה, בסופו של יום, מצומצם מאוד. הכובשים כמעט ולא נכנסו לגטאות ואסירים במחנות הריכוז יכלו לעבור חודשים רבים בלא לראות אף גרמני. השליטה הישירה בחייהם של היהודים הייתה בידיהם של אחיהם היודנרטים, המשטרה, הקאפוס. באופן טבעי, הביקורת של התושבים/האסירים הופנתה ברובה אל מי שהם ראו - מנהיגותם שלהם.

ההאשמות כלפי המנהיגות היהודית היו רחוקות מלהיות פחות ערך. בגטו ורשה טענו, כי מושל הגנרל גוברנמן, הנס פרנק, ביקש מיו"ר היודנרט, אדם צ'רניאקוב, שלא ליצור גזירות כה רבות, כי הוא לא יכול לעמוד בקצב. סיפור נוסף היה, שהגרמנים נשאלו האם היהודים יחויבו לענוד פעמונים על צווארם, והללו ענו בשלילה, אך העירו שזה רעיון טוב.²³ בדיחות אלו משקפות הלך רוח, לפיו יש להאשים את היודנרט ואת העומד בראשו, ולא את הגרמנים, במצבם של היהודים. מובן שאין בכך כל אמת, אך אמירות כאלו מלמדות את ההיסטוריון מה חשבו יהודי ורשה.

היו שייחסו למנהיגים היהודיים שחיתות. אין להתפלא על כך שהאשמות כאלו הופנו כלפי מרדכי חיים רומקובסקי, היו"ר השנוי במחלוקת של היודנרט בלודז', שלכל הפחות חטא בסממנים של רודנות ופולחן אישיות. "נסע רומקובסקי ברחובות, מראהו כשל קיסר! חליפה לו בהירה, כפפות, משקפיים כהים, שוטרים שומרים עליו מסביב, והוא, רומקובסקי, ממלא שחוק פיו", לעג לו מחבר אלמוני.²⁴ אחר סיכם

22. לזין, לעיל, הערה 5, עמ' 144.

23. שם, עמ' 172.

24. פראגר משה, "מן המצר", ירושלים, תש"ו, עמ' סא.

25. ארכיון יד ושם, תיק M10 AR1/524.

26. שנור אלטר, "מן המצר", דפים לחקר השואה והמרד, א' ניסן, תשי"א, עמ' 146.

27. פראגר, לעיל, הערה 24, עמ' מז.

28. ארכיון יד ושם, תיק 064-64.

הראשון שואל את חברו: שתית כבר את ארוחת הצהריים? וחברו משיב: לא, אכלתי רק את הקפה!

**"פניתי בבקשה אל האדון אפרים,
ציזוה לפתוח את הפה ובדק את השיניים,
ופסק: אתה לא תצלח!
איך לך בין קרוביך שום אוברבך;
ואולי בכל זאת יש לך חתן
הקרוב איכשהו לרזונשטיין?
אולי יש לך גיס לובלינוביץ'
אולי מחותנת ששמה לזרוביץ'?"²⁹**

בגטו לודז' "ציטטו" נאום של רומקובסקי, המשבח את הכבאים: "הם ערים יומם ולילה". משהו מהקהל צועק: "ומתי הם ישנים?" קול עונה: "כשיש דליקה". עוד סיפרו שם על אישה המתבקשת להמתין מספר ימים להסדרת קבורת אמה, ומגיבה בכעס: "היום אי אפשר אפילו למות."³⁰

הנס הופר חיבר לאחד הקברטים בטרזין שיר ארוך על התור לכרטיסי תיאטרון בגטו, אך למעשה הוא לועג בו לבירוקרטיה שהכבידה מאוד על חיי התושבים בגטו שלמעשה היה מחנה ריכוז. גיבור השיר, אדון קוהן, נשלח ממשרד למשרד, וכאשר סוף סוף הוא משיג כרטיס, ההצגה נדחית או שמתרחשות תקלות שונות ומשונות. לבסוף:

**"התיישב לו לנוח
הוא די מיואש
מהכרטיסים
מזחו משובש.
יש לו כרטיסים
לעשרים ואחד
זפיגרד
בחג המולד**

**שזה ביום ב'
טוב ליום חמישי
ולא ליום ד'
כלומר יום שלישי.
שח מר קוהן:
בקיצור
אתאשפו במוסד
הסגור."³¹**

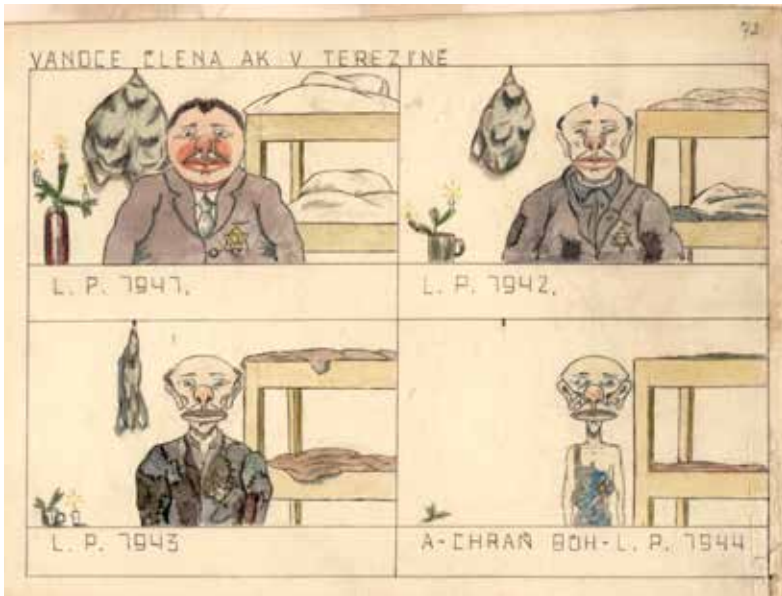
הומור בחיי היום-יום ובחיים הפרטיים

העדויות על חיוכים וצחוק בתקופת השואה אינן מוגבלות לתיאורים על התייחסות אירונית או לעגנית לעניינים שברומו של עולם. רוח ההומור נשמרה גם בחיים הפרטיים, בעיקר בתגובה על האירועים החיצוניים, אך גם היו מקרים של חיוך סתם, אותו חיוך שאנו עדים לו בחיי היום-יום. מתברר שגם בגטאות ובמחנות היה מקום למתיחות של בני נוער, ללצון על שתייה לשוכרה ולחיוך של אהבה בין בני זוג.

ההומור הפרטי, שחייבים לומר שהיה כמוכן בבחינת היוצא מן הכלל הנדיר שאינו מלמד על הכלל, הוא אולי הביטוי המפליא ביותר של העמידה כפי שבאה לידי ביטוי בהומור תחת השלטון הנאצי בכלל. לא היו לו מטרות פוליטיות, הוא לא נועד לפרוק מועקות ותסכולים, לא בא לעודד את שומעיו. זה היה הומור אמיתי, פנימי, אשר ינק ממאות שנים של הומור יהודי.

יהודי שהיה יכול לחזור הביתה מיום קשה של עבודת כפייה ועדיין לחייך, הוכיח שלא נשבר. מי שישבו בכלא פוויאק בגטו ורשה והסתכלו בחיוך על עמיתיהם למאסר, הוכיחו שנותרו בני אדם בעלי כבוד עצמי. בני נוער שמתחו זה את זה וצחקו זה על זה, המשיכו להתבגר בצורה שפויה בעולם מטורף. משורר שהמשיך לכתוב על הבלי העולם הזה כאשר מחוץ שיכלה חרב ומחדרים אימה, העלה על נס את ניצחונה של הרוח.

מאבל פנטל מתאר את מצבו של חבר קומנדו העבודה בטרזין (יד ושם, אוסף המוזיאון לאמנות, פריט a/02/2147)

מרי ברג, נערה בת 18, הייתה בתה של אזרחית ארצות הברית וביוני 1942 נעצרה יחד עם כל הנתינים הזרים³² בגטו ורשה והועברה לכלא פוויאק. ביומנה תיעדה את ה"המנון" שנכתב בכלא, והנה מקצתו:

**בפוויאק הוקם לאום חדש
צעיר עמים וארצות,
חיינו בצוות ובאחדות,
בכפור, בכפן [ברעב],
בפלצות.
רוב בניו הזבאו עדינו
מארץ פרגואאי,
ארץ העליזות והחדווה,
ברוכת זבובים עד בלי די.
אך חבר אצילי
מקוסטה-ריקה סער-דהר;
ביניהם אחד שחזר זקן
מדריכנו ומנהלנו בצר.**

**...והמקסיקני בקהילתנו
מה רבו חמודותיו!
נערות שואפות צילו,
שואפות גוררו לחופת
נישואיו.
...והגאונים בחבורה
דגלם דגל פסים וכוכבים
[ארה"ב]
ואף אם רתוקים במאסר
הינם אצילים מיוחסים.³³**

- 29. ארכיון יד ושם, תיק JM 2724/525. השיר ארוך ומונה שורה של שמונה יהודיים נפוצים.
- 30. לוי ליעל, הערה 5, עמ' 207, 205.
- 31. ארכיון יד ושם, תיק F.98-2355.
- 32. לא כולם היו בהכרח אזרחים אמיתיים של אותן מדינות, אלא הצליחו להשיג דרכונים או אישורים אחרים ממדינות ניטרליות.
- 33. לוי, ליעל, הערה 5, עמ' 284-283.

שבוע את העיתון "קמרד" ("חבר"), שכלל לא מעט קטעים הומוריסטיים. רובם מתייחסים לחברת הילדים, אבל מדי פעם היה רמז לחיים נורמליים. אב שנכנס לחדר הילדים ונדהם לראות את בנו הגדול דוחף מטאטא לפניו של אחיו הקטן. "תפסיק מיד", צורח האב, "מה אתה עושה?". הבן מגמגם, האב דורש את האמת ומקבל אותה: "אני רק מאמן אותו שיוכל לנשק את סבא".³⁷ הנה תיעוד של

תעלול שביצעו הנערים:

"יום אחד אחר הצהריים, כשנכנסתי בדלת למעון שלנו, משהו חלף לי מול העיניים. היה זה מטאטא שהיה אמור ליפול עלי. אבל הוא לא הותקן כמו שצריך ונפל לרגלי. הייתי חייב לצחוק בפה מלא: "חה-חה-חה!" השאר, כמו האסטרופי וירקה גרוס, ענו אף הם: "חה-חה-חה!" אחרי זה טמנו פח מחדש, הפעם אפילו משני מטאטאים. אחר כך חיכינו לקורבן הבא. ייחלנו שזה יהיה אחד המדריכים. אחד הבנים הביא מסטינג מלא מים והעמיד אותו על הדלת הפתוחה למחצה.

אחר כך ציפינו לקורבן הבא. זה היה פטיולאק. המסטינג נפל לו על הראש, אבל מפני שהוא טען שזה היה מכאיב מאוד, קשרנו את המסטינג בחבל לדלת. האן יצא לפרוזדור כדי להזהיר את ההורים ולמשוך אלינו את המדריכים. אבל אלה לא באו. לכן ניסה האן למשוך אלינו בנים מהיים E ו-D, אבל זה לא הלך לו. לבסוף דחף מירק הורניס את ראשו הסקרני לדלת ושילם את המחיר. אך כיוון שגררטה רצה ללכת לעבודה, היינו חייבים להוריד את המסטינג וכך הסתיימו המלכודות המהוללות".³⁸

לעיתים היה ההומור דרך להעמיד מאן דהוא על מקומו. יהודית פרידלנדר מבודפשט הייתה בין מאתיים יהודים שהחזיק גנרל הונגרי בדירתו. כולם ישנו על הרצפה, מלבד אחד שנחר בקול רם והתעקש לישון על מיטה מאולתרת שהתקין משני כסאות. לילה אחד רופפו שני צעירים את רגלי ה"מיטה", ועד מהרה מצא בעליה על הרצפה. הוא התעורר, נחרד למצוא את עצמו בתנוחה בלתי רגילה וצעק: "שמע ישראל, אני מת!" כאשר גילו לו את התחבולה, הוא הבין את הרמז והצטרף לכל האחרים על הרצפה.³⁹ מעשי קונדס אלו שיקפו את היכולת של הנערים והבוגרים לשמר לחלוחית של אנושיות וחוסן נפשי בתוך המצוקות שסביבם.

והנה משהו במישור הזוגיות. חיים אהרון קפלן רשם ביומנו ב-17.3.1940: "חום בינוני (38.3) החלני: ולא עליכם, בני אדם, להיחלות ברשות רעייתי. אין מחמירה כמוה. לחינם התנגדותך. אתה נתון אז כולך בידי אישה וגורלך לסבול ייסורי הבראה עד - שתבריא במאה אחוזים. בתחנונים גדולים הצלחתי היום לקבל ממנה רישיון לרדת מעל מיטתי לאחר זה שני ימים שהחום עזבני".³⁴

בגטו קובנה כתב מחבר אלמוני שיר על רקע הצפיפות האיומה בה התגוררו היהודים, ותיאר דירה ששיכנה לא פחות מארבע משפחות. השיר מתאר מציאות יום-יומית כואבת ובלתי נסבלת, אך הציניות שבו בולטת לעין. למשל:

*כל אישה מזדרזת, לבשל היא
נחפזת,*

זו חוטפת מאת חברתה.

*זו אש מְלָפָה, זו הסיר שפְּתָה,
ופורצת מריבה וקטטה.*

במטבח בהלה, גידופים וקללה

ועפים צלחות, מטאטא.

*ציפורניים. שרטת. שערוזת מזורטת,
ובראש - קומקום של תה.*

וכשהיום מעריב, שוב מדון וריב.

הבעלים חוזרים עם ליל.

*וזירת מסכנים, היא קן מלשינים,
והלשון תווה חוטי תיל.*

"הסכין הכשרה בבשר חזיר? עבירה!

השד בעצמותיך!

"וזאתה, בן חמור, אם כשרות תשמור

בגן העדן מקומך!"³⁵

מרים חשצ'באצקי הייתה נערה בגטו רדומסק ובאוגוסט 1942, חצי שנה לפני חיסול הגטו, תיארה ביומנה כיצד היא ושתיים מחברותיה מתחו שלוש נערות ונער אחד, בכך ש"שידכו" ביניהם לפגישה באחד הערבים. "כרבע שעה אחרי השעה 8 קיבלתי פתק ממאניה באמצעות בת-דודתה הקטנה בו היא מודיעה לי, כי כולם נמצאים כבר בשער 'בלוודר'. הם תפסו כולם שנפלו קורבן ל'מתחה' וכולם צוחקים".³⁶ הנערים באולם ("היים") A בגטו טרזין הוציאו מדי

לעיתים היה
ההומור דרך
להעמיד מאן
דהוא על
מקומו

34. קפלן, לעיל, הערה 17, עמ' 203.

35. פראגר, לעיל, הערה 24, עמ' קה.

36. לוין, לעיל, הערה 5, עמ' 309-311.

37. שם, עמ' 311.

38. שם, עמ' 333-334.

39. שם, עמ' 346.

פאבל פנטל מבקש מהמלאך שיגן עליו מפני משמר הגטו ומערכת הבריאות בטרזין (יד ושם, אוסף המוזיאון לאמנות, פריט a/14/2147)

מחקר ההומור בשואה מאפשר להוביל למספר מסקנות, לחשוף מקורות היסטוריים ייחודיים ולעורר למחשבה.

גילויי הומור יהודי הופיעו בכל רחבי אירופה שתחת דגל צלב הקרס, הן במזרחה (שם היה בדרך כלל עוקצני יותר) והן במערבה (שם היה לרוב יבש ומתוחכם).

לא ניתן לתחום את ההומור בשואה בגבולות של מקום וזמן. בכל מקום בו חיו יהודים היה הומור לכל סוגיו: מבדיחות קצרות ואמרות כנף ועד מופעי קברט מקצועיים ומושקעים. עובדה זו הניתנת להוכחה אמפירית, מוכיחה שאין מדובר בתופעה מקרית או חד-פעמית, אלא בשימוש מושכל, גם אם תת-הכרתי, במנגנון חיוני זה כחלק מהאמצעים לשרוד ואף להתנגד לנאצים.

קיים יחס ישיר בין רמת הסבל לבין היקף ההומור עד נקודת השיא, שהיא גם נקודת השבר. ההומור רווח יותר ככל שהסבל קשה יותר, אך הוא נעלם כאשר המוות נראה בבירור מעבר לפינה.

הבדיחות וחיידודי הלשון היו הנפוצים ביותר, משום שהם הקלים ביותר ליצירה ולהעברה, אך מאמצים רבים הושקעו גם בשירים, בקריקטורות ובקברטים.

לא חסרו יהודים אמיצים שיצרו את ההומור והפיצו אותו, לעיתים קרובות תוך סיכון ממש. העובדה שהוא היה כה נפוץ, מחייבת להכיר בהומור ככלי מרכזי בעמידה היהודית מול הנאצים.

יהודים האמינו בכל ליבם שסופם של הנאצים להפסיד במלחמה, ולכן הם דיברו על כך בגלוי, כולל שימוש בהומור. זאת, בניגוד לרוב בני העמים האחרים, אשר לכל הפחות עד 1942 סברו שיש להסתגל לחיים תחת שלטונם.

השימוש בהומור הוא הוכחה נוספת ללכידות האנושית של בני העם היהודי בשואה, משום שאין בידינו אף עדות להלשנה לנאצים על ההומור שכוון נגדם, ואין אף עדות להתנכלות של בעלי התפקידים היהודים למי שלגלגלו עליהם.

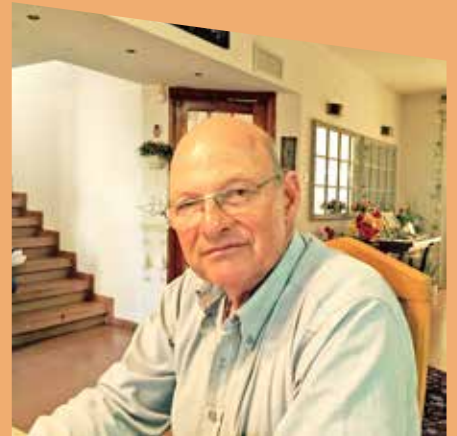
לאור כל אלו, דומה שאמרה אחת מיטיבה לתאר את ההומור בשואה: "ההומור הוא ידידנו הנאמן המלווה אותנו בדרכנו ואינו עוזב אותנו אף לרגע. הוא מורה אותנו להבליג על הכל מתוך חדווה ולהביט בתקווה לקראת העתיד"⁴⁰.

ביבליוגרפיה:

- ארכיון יד ושם, תיק F98-2355, תיק M49/1140, תיק M10, AR1/524, תיק JM 2724/525, תיק F98-2355, תיק O64-64.
- בונדי רות, **שורשים עקורים**, ירושלים, תשס"ב.
- בן-מנחם אריה רוב יוסף (עורכים), **כרוניקה של גטו לודז'**, כרך ד', ירושלים, תשמ"ט.
- בן-נתן איתן, **אוצר הציטטות**, ירושלים, 2009.
- הוברבנד שמעון, **קידוש השם**, תל אביב, תשכ"ט.
- הוך משה, **קולות מתוך החושך**, ירושלים, תשס"ב.
- כהן אדיר, **ספר הציטטות הגדול**, 1996.
- לוי איתמר, **מבעד לדמעות: הומור יהודי תחת השלטון הנאצי**, ירושלים ותל אביב, תשס"ד - 2004.
- פראגר משה, **מן המצר**, ירושלים, תשט"ו, עמ' סא.
- פרנק אנה, **יומנה של נערה**, תל אביב, תשנ"ט - 1999.
- קפלן חיים אהרון, **המשך מגלת-יסורינו**, ארכיון מורשת, תיק D.2.470.
- קפלן חיים אהרון, **מגילת ייסורין**, ירושלים, תשכ"ו.
- שנוור אלתר, **מן המצר**, דפים לחקר השואה והמרד, א', ניסן תשי"א.

40. כהן, לעיל, הערה 1.

פרופ' גדעון גרייף משוחח עם תא"ל (מיל') אמיר השכל טייס, מחנך, סופר, חוקר השואה.

כמי שמלווה מזה שנים רבות קבוצות למסע חינוכי בפולין, כיצד אתה רואה לאור ניסיוןך את מטרות המסע?

המסע לפולין אינו מיועד אך ורק ללימוד פרק השואה כפרק היסטורי. מטרת המסע העיקרית, בעיניי, היא לראות מה אנו יכולים ללמוד מפרק אפל זה בתולדות האנושות כבני אדם, כיהודים וכישראלים.

לטעמי, המטרה העיקרית היא למידת התובנות הנובעות מהשואה. כמוכן שאי אפשר להגיע לתובנות ללא ידיעת העובדות ההיסטוריות בסיפור המעשה. כשאני מדריך קבוצה בפולין, אני עוסק ב-80 אחוזים מהסברי בסיפור המעשה ובעובדות ההיסטוריות, ואחוזים אלה באים לשרת את 20 האחוזים הנותרים. דהיינו, מה אנחנו לומדים או יכולים ללמוד מהשואה? כך אני בונה את המסע. גדולים ממני כבר אמרו בצדק, שמי שאינו לומד מההיסטוריה, עתיד לחוות אותה בשנית.

אם כך הדבר, מהם אותם 20 האחוזים אותם אתה מכנה "תובנות"?

שתי התובנות המשמעותיות ביותר עבורי הן: האחת, רוב בני האדם נוטים לעמוד מן הצד ולגלות אדישות למתרחש. לא תפסתי את עצמי מעולם כמי שעומד מהצד וכמי שפטור ממעורבות. לכן בעקבות התנסותי

אני כיום אדם הרבה יותר אקטיבי ורגיש. זו התובנה המשמעותית ביותר. התובנה השנייה עוסקת בחשיבותו של החינוך בכל המישורים: בבית, בבית-הספר ובמסגרות החינוך הלא-פורמליות. במשך 10 שנים הדרכתי משלחות של חיילי צה"ל, ולכן טבעי עבורי לכלול במונח "חינוך" גם את חינוך המפקדים מול חייליהם. כל מסגרת חינוכית היא בעלת חשיבות עצומה.

מה כולל המונח "חינוך" מבחינתך? מה משמעותו בעיניך?

חינוך לערכים הבסיסיים של החברה המערבית: יושר, הוגנות, עזרה הדדית, דוגמה אישית. כל אחד ואחד מערכים אלה הוא בעל חשיבות לקיומה של חברה מתוקנת, ערכית, אנושית, הומנית.

איך אתה מנחיל את הערכים החשובים הללו?

חשוב לדבר על הערכים האלה, להבליט אותם ולנסות להנחילם במקום בו הם מצויים במובנם ובגילויים הקיצוני ביותר על קצה הקצה. במקום כזה בולטים הערכים הן במובנם החיובי והן במובנם השלילי. אתן לך דוגמה: המקום בו אני מדבר על ערך העמידה מהצד ועל השלכותיו האנושיות הוא על גרם המדרגות באנדרטת הכניסה למחנה ההשמדה מיידאנק. שם, כשאתה רואה את העיר בסמיכות למחנה, מקום בו המשיכו בני אדם לחיות את חייהם השיגרתיים בביתם, כאילו דבר לא קורה וכאילו החיים ממשיכים להתנהל במסלולם השגרת, כשלנגד עיניהם מתרחש טבח המוני, במקום בו מתבצע פשע גדול ממדים באין מפריע - במקום כזה בולטת שאלת העמידה מהצד במלוא עוצמתה. המסר החינוכי, הערכי, נקלט אפוא, ואינו מרפה, גם לאחר שנים רבות. כדי להבין צריך לחוות תמונה ותמונה זו חוזרת אליך תמיד עם המסר הכרוך בה.

שם אני מחזיק בידי דף ובו תצלומים של דמויות שונות, שאינן קשורות זו לזו. ביניהן דמויות של כמה ממנהיגי גרמניה הנאצית, כמה חסידי אומות עולם ודמויות של אישים שמצאתי באינטרנט. אני מתחיל ואומר כך: לכל האנשים שאתם רואים כאן בתצלום יש אותה חומרה, אך התכונות שונות. כל איש ואיש ובחירתו שלו. בהמשך הדברים אני מזהה את הדמויות ומסביר שחלק מהאנשים בחרו ברשע, חלק בחרו בטוב והיו שבחרו לעמוד מן הצד. כולנו נולדנו שווים, אך כל אחד מאתנו רשאי לבחור את דרכו. אני נוהג להביא את הציטוט הבא: "כשחזר רבי לייבלה, הבן של רב שלוימה אייגר, הבייתה מקוצק, שאל אותו אביו 'מה למדת בקוצק?' אמר לו רבי לייבלה: 'למדתי שלושה דברים: האחד, אדם הוא אדם, ומלאך הוא מלאך. השני, אם רוצה האדם, הרי הוא יכול להיות יותר ממלאך. השלישי, מהפסוק 'בראשית ברא אלוקים' אנו לומדים שהקדוש ברוך הוא ברא רק את ה'בראשית' ואת גמר המלאכה הוא השאיר לאדם".

בתחום החינוך חשוב לי לדבר על תופעת הרוע האנושי. כשאני מנתח את הרוע של הגרמנים בשואה, אני מגיע למסקנה שניתן למנות בין גורמיו ומחולליו את החינוך שקיבלו הגרמנים באותה תקופה. חינוך יכול להיות טוב ויכול להיות רע. השאלה החשובה והמרכזית היא להיכן אתה לוקח את החינוך? בהקשר זה, לדעתי, מעשי הגרמנים בשואה היו לפחות חלקית תוצאה של חינוך פגום העלול להוביל לתוצאות הרוות אסון.

במסעותיך לפולין אתה מנסה להנחיל ערכים. האם להערכתך הצלחת במשימה זו, שאינה קלה כלל ועיקר?

בכנות, נראה לי שהצלחתי, לפחות על פי התגובות המדהימות שאני מקבל מאנשים שנסעו אתי. כפי שאמרת, חלק מהמשובים המשמעותיים ביותר מגיעים אלי לאחר שנים.

המטרה החינוכית שהגדרתי לעצמי היא לגרום לאנשים להיות טיפ טיפה טובים יותר ממצבם ערב נסיעתם לפולין. הטוב והרע מצויים על גבי ציר וכל אחד מאתנו יודע היכן למקם את עצמו על הציר הזה. אני מנסה להסיט את אותה נקודה על פני הציר אל עבר הכיוון החיובי יותר. זו מטרתי ולכן אני נוסע לפולין, להסיט את הנקודה. אני חותר לכך, שהנקודה תזוז קצת לעבר הכיוון הטוב. את התוצאה הזו אני יכול להשיג על ידי התובנות שהזכרתי, אשר מחדדות את הרגישות האנושית ומעודדות אקטיביות לפעולות חיוביות.

שאלת האם לדעתי הצלחתי בהשגת משימה חינוכית זו? המדד העוזר לי לגבש את שיעור ההצלחה הוא הרשמים הכתובים. לאורך השנים שוחחתי על פרויקט המסעות עם קציני צה"ל ואמרתי להם כך: "עליכם לדרוש מכל אדם הנוסע לפולין לכתוב בחוזרו מהמסע לפחות עמוד אחד. כמה ימים לאחר המסע, כשהצד הרגשי נחלש מעט, כדאי מאוד שכל אחד ישב עם עצמו וירשום, מה הוא לקח מהמסע, מה המסקנות האישיות שלו ומהם הלקחים האישיים שלו. אז הדברים מנוסחים לרוב בצורה מיוחדת ובהירה לכותב. אני נוהג להבטיח לכל מי שיסכים להעביר לי את רשמיו האישיים, שאעביר לו במסמך את רשמיי האישיים שלי ואת התובנות שלי. אני עצמי לומד הרבה מאוד מהמודרכים שלי. לכן אני מפציר: "נסו להעלות על הכתב את הדברים שעמם חזרתם מפולין". את המסמך האישי שלי אני מעדכן מדי פעם, בהתאם לנקודות החדשות והמקוריות שאני לומד ממודרכיי. כ-10 אחוזים אכן נענים לאתגר. בנושא זה אני רוצה לספר לך על הספר שהוציאו בוגרי קורס מלת"ם. בספר נכללים דברי החניכים בשוכם מפולין וניתן להבחין בהשפעת דברי המדריך, בעקבות התובנות שהוא מנסה להנחיל. הדרך של כל מדריך לחוש את השפעת הדרכתו היא באמצעות שיחות המתקיימות במהלך המסע, באמצעות המשובים וגם באמצעות הדברים שהם כותבים בשוכם מהמסע.

גם כי נטיית רובנו להכליל ולהסתכל עליהם בעין שלילית. הדבר גורם לרבים מהם עוול. במקרה של קו'לצ'יק גדולה כף הזכות מכף החובה, כך עולה ממחקרי ואני שמח שיכולתי לתקן את העוול שנגרם במשך שנים רבות לענק היהודי הזה, תרתי משמע, מאושוויץ. צדק הוא תחום החשוב לי מאוד ובמידה רבה, כל ספריי עוסקים בהחזרת קורטוב של צדק לגיבוריהם. אני מעריך שגם ספריי הבאים ינסו לתקן את המעוות וינסו להנחיל מידה של צדק, תוך הקניית תובנות לקוראי, שכמו מודרכיי, ייתקלו בספריי בהרבה תובנות וערכים, אותם יוכלו לשאת עמם באשר ילכו, ואולי אצליח לעורר בהם את הרגש האנושי ולחזק את הטוב, המצוי בכל אחד מאתנו, בלי יוצא מהכלל. זה יהיה שכרי בחיים וזהו שכרו של כל מחנך המאמין במה שהוא עושה ונאמן לעצמו ולמצפוניו.

כיצד הגעת לחיבורם של ספריי, עד כה שלוש ספרים, העוסקים בנושאים מעניינים ובלתי שגרתיים?

כל ספר והסיפור שמאחוריו. לסיפורו של יעקב קו'לצ'יק מבלוק 11 במחנה האם אושוויץ הגעתי במקרה. נכנסתי לעובי הקורה בטרם ידעתי לאן מובילה אותי דרך החיים המרתקת והטראגית של יעקב קו'לצ'יק, גיבור היסטורי, שהיה כמעט בלתי מוכר. אחד הנושאים המרתקים המושכים אותי בתחום השואה הוא מצבם הייחודי של ממלאי התפקידים היהודים. מצד אחד הם היו נתונים לפקודותיהם ולשרירות לבם של אנשי האס-אס שמעליהם, ומצד שני היו ממונים על אסירים אחרים, כמותם. זהו מצב טראגי בלתי פתיר. הדילמות האנושיות היו יומיומיות, וההחלטות המוסריות בלתי אפשריות. בתוך סיטואציה קשה מנשוא זו הם ניסו לתפקד ולשרוד. ממלאי התפקידים זקוקים למבט בוחן ולמבט רחב ומעמיק יותר,

אנחנו מידוובנה הפשע וההשתקה

אנה ביקונט

הוצאת כרמל
פברואר 2017, ירושלים, 535 עמ'

יעל זיק

"ב-7 ביולי 1941, היום בו רצחו תושביה הפולנים של רדז'ילוב את שכניהם היהודים, הובילה חיה פינקלשטיין, בת הארבעים וקצת, את בעלה וארבעת ילדיה אל מחוץ לעיירה.

עוצמתה הנפשית שלא תאומן, עיקשותה, תעוזתה, תושייתה ויכולתה לזהות סכנות מראש, אפשרו לה להוביל את משפחתה דרך הגיהנום של החיים במסתור. היא הותירה ב"יד ושם" יומן שרשמה על פני כמה מאות עמודים. ייתכן שהייתי הקוראת הראשונה שלו" (עמ' 11).

"אביגדור כוכב בן הארבע עשרה זינק אל השיפון מן הדרך הכפרית שבה הובילו ב-10 ביולי 1941 תושביה הפולנים של ידוובנה את שכניהם היהודים כדי לדחוס אותם אל תוך האסס ולהציתו" (עמ' 14).

במילים אלו פותחת אנה ביקונט את ספרה. היא יוצאת למסע קפדני ומטלטל כדי לשפוך אור ולחשוף את האמת על רצח יהודי ידוובנה ביולי 1941.

אנה ביקונט מגלה בשנות בגרותה את עובדת היותה יהודייה, דבר שהוסתר במשך שנים על ידי אמה. עובדה זו "תרדוף" אותה במסעה לחיפוש אחר השרידים שנותרו מהרצח בידוובנה, וכן במפגשה עם דעת הקהל העויינת ועם יכולתם של תושבי העיירה להתמודד עם מעשי אבותם.

פרשת ידוובנה עלתה לא אחת לכותרות בתקשורת הפולנית. לראשונה היה זה לאחר פרסום ספרו של יאן טומש גרוס "שכנים" (הוצאת יד ושם, ידיעות אחרונות, ספרי חמד).

ה-10 ביולי 1941. "היו פולנים שלקחו חלק בפשע הזה?" שואלת ביקונט והוא משיב "לא, אף אחד..."

במהלך מסעה, ביקונט יוצרת קשר מיוחד עם סטניסלב רמוטובסקי וסטניסלב פשחודזקי, פולנים תושבי האזור, מאותם אנשים בודדים המוכנים להודות כי רצח יהודי ידוובנה נעשה על ידי שכניהם הפולנים. היא שוזרת את סיפור הצלתה של רחלה פינקלשטיין, לימים מריאנה רמוטובסקי, בתוך סיפור רדיפת היהודים.

"אין טעם להעמיד פנים, האנטישמיות עדיין שוכנת בקרבנו, תמיד קיוויתי שהפשע ייחשף, אבל לא עלה בדעתי שהפרשה הזו תגיע לממדים שכאלה..." (עמ' 186, מתוך הריאיון של אנה ביקונט עם סטניסלב פשחודזקי).

גילוי נאות- מדובר בספר עב כרס שאינו פשוט לקריאה, אך לעניות דעתי, הוא מרתק עד כי לא ניתן להניחו מן היד.

הספר תורם תרומה משמעותית למאבק נגד הכחשת השואה בעולם בכלל ובפולין בפרט. חשיפת הטבח בידוובנה לפרטיו וחקירתו על ידי אנה ביקונט גרמו למהפכה בחשיבה על יחסי פולנים ויהודים בזמן המלחמה.

כמי שנושא ידוובנה תמיד גרם לה לרתיעה מסויימת, מצאתי עצמי מתמסרת לקריאתו, על מנת לקבל תמונה מעמיקה מתוך זוויות ראייה שונות המתחברות והופכות את סיפור הרצח לנורא כל כך, ומנגד, מסייעות בשימור זכרוננו ובתיעודו כסיפור בעל ערך לדורות הבאים.

בעוד ספרו של גרוס מעלה גילויים נועזים על סיפור ידוובנה, ספרה של ביקונט שם את ידוובנה במתקפה לחקר האמת על פרטיה הקשים ומעמיד את תושבי העיירה במבוכה רבה.

אנה ביקונט אינה מהססת לאמת ולעמת את תושבי העיירה עם רצח היהודים. היא מתארת באופן חד ומדויק את השנאה שתקפה את תושבי ידוובנה ואשר למעשה מחלחלת עד עצם היום הזה.

הסופרת דופקת על דלתות מרואייניה ואינה מרפה.

במהלך הספר מובאות עדויות קשות ונוקבות ואף ראיונות עם אנשים שונים מקרב העיירה וסביבותיה. אנה ביקונט לא פוסחת על איש והופכת כל אבן כדי להשלים את התמונה.

הקורא יכול לחשוב כי הוא קורא ספר מתח, אך לצערנו, זהו סיפור אמיתי, חי ובוועט.

"זה שקר שבדיוונה הפולנים רצחו את היהודים" (עמ' 13), משיב לביקונט טדאוש ש', רופא מורשה בגמלאות, שהיה עד ראייה לאירועי

לפני הצומת (1952)

נעמי מורגנשטרן

"ושורה'לה ובניומין?"
"לא ראיתי".

"כנראה נכנסו לרכבת... מי חשב? מי חשב? את כל כספי נתתי עבור ההבטחה שהם מוגנים. מי חשב שישלחו את כולנו לגטו רחוק מהעיירה? לא העליתי בדעתי שאצטרך גם שם ... לתפוס..."

המלים הלמו באזני עת חזות השוטר היהודי פלשה לזיכרונו. לאחר שיצא מהמחבוא, ראה אותו מסתובב בשלג, שיכור מצער. צפה בו משליך את האלה השחורה הרחק, נטמנת בשלג הנערם. את כובעו אחז בידו ואת ראשו דפק בכל קיר בו נתקל. בוטח בהבטחה, לא החביא את בני משפחתו, והאוקראינים הוציאו אותם ראשונים.

האב המיוסר הביט בו, ממתין שישב לו מבט. נענה והביט בו.

"מיד אלך מכאן", אמר וקפץ את אגרופיו. "רק אני יודע שאתה פה. לא אספר עליך לאיש. אם שוב אראה אותך, אמשיך בדרכי כמי שלא מכיר אותך. רק ענה לי על שאלתי האחת: 'איך אתה חי עם העובדה שנכנסת לחדר בגטו, הפלת את הארון, וגילית', והזעקה פרצה, "את הרבי שלנו, אשתו ובניהם?!"
"מאז אני לא חי ואני לא מת!", השיב.

שתק והפנה מבטו לשמים, הסתכל על ענפי העצים שנעו והתבונן בשיחי הפרחים שהנצו. עמד ובהה בשרוכי נעליו. חש ששרפו אצבעות ידיו ופנה והלך לדרכו.

לפני הצומת, מאחורי הקיוסק, בקצה הספסל שבגינה, ראה אותו יושב. ברכיו צמודות, מרפקיו שעונים על ירכיו, כפות ידיו מכילות את פניו ומבטו מושפל.

נעמד ושורות שיניו נצמדו ושפתיו נקפצו.

התלבט אם לגשת ונזכר שבמכולת, בעיירה, היה נוהג לשרת את הלקוחות בחיוך ובאדיבות.

שילם עבור שתי כוסות גוזז מתוק, התיישב על הספסל והגיש לו את הכוס השקופה, שנמלאה במשקה הכתום. נבוכ מהמחווה לגם היושב מהכוס ושניהם שתקו.

"מכיר אותי?"

הביט בו ומסר לידיו את הכוס הריקה.

"שמואל של אברום ויענטע".

"גלינע", קרא פרויק'ה וכיסה את פניו בידיים רועדות.

"מה עם הכוסות?" נשמעה נזיפה מכיוון הדלפק, וחתול שנבהל קפץ מגג הקיוסק ורץ אל הכביש.

השיב את הכוס הריקה ואת הכוס המלאה ונעמד מולו.

"ראית את שמיל שלי?" חתכה השאלה את רעש העגלות והמכוניות שחצו את הצומת.

"ראיתי!!!"

"שכב על השלג?"

"ראיתי!"

הפרק "לפני הצומת" הוא חלק מסיפור "שריקת המשרוקית" המופיע במקבץ סיפורים בשם "השובב מגליניאני". הסיפורים מוקדשים לקורות בני משפחתו המורחבת של אבי מורי ז"ל, משפחת נס, שחיה בגליציה, בעיירה גליניאני, או גלינע, כפי שכינה אותה היהודים.

מבן הדוד שמואל ז"ל, שסיפר לי את קורות המשפחה, שמעתי גם על היודנראט המקומי ועל השוטרים היהודים.

על האחרונים, שהיו שכנים וידידים מהעיירה, אמר: "הם לא היו מאפיונרים", הם היו עשירי העיירה. הציעו להם לשלם עבור התפקיד והמדים והבטיחו להם מה שהבטיחו... הם לא ידעו מה יידרש מהם. אני זוכר את אבי אומר לאמי: 'כמה טוב שאין לי מספיק כסף ואיני צריך לעמוד בניסיון הזה...'"

עבורי, זה מרכיב חשוב בהכרתי, שלעולם לא אבין מה היה שם.

Durch den Schrank ins Versteck

שם עולם בקהילה

מיזם שם עולם בקהילה נועד להעשיר את הידע וההכרות עם העולם הנפשי והערכי, היהודי, שהתקיים באותם הימים.

סופי שבוע לקהילות/ארגונים/חוגים חברתיים

סופי שבוע מיום שישי בבוקר ועד מוצ"ש. כאשר ביום ו' מתקיימת פעילות במכון ובשבת אנו פועלים באכסניית הבית שלנו, על חוף ימה של קיסריה. הנושאים המוצעים:

- דור שני לשואה מחנק/פיכחון/שליחות.
- זהות לאומית בשעת משבר.
- אנטישמיות- כדור שלא עוצר.
- ורוח על פני תהום - רוח האדם והתמודדות בתנאים בלתי אפשריים.
- עיצוב עולם של ערכים, זהות ומוסר היונק ערכיו מתקופת השואה.
- קהילות ישראל בתפוצות עד השואה ולאחריה: יהדות פולין | יהדות הונגריה | יהדות יוון | יהדות ליטא ולטביה | יהדות אוקראינה רבתי | חסידות וחסידיים במאה ה-20.
- מנהיגות ומנהיגים רוחניים בעת צרה ומצוק.

יום עיון וסיור במכון שם עולם

- ניתן לקיים את יום העיון בנוסף לסדרת המפגשים או בנפרד ממנה. במס' אפשרויות:
- יום עיון קצר במתכונת של 3 שעות, הכוללת סיור בתערוכה "שורשים מרחב התבוננות" וסדנא.
 - יום מלא הכולל סיור בתערוכות המכון וסדנאות מגוונות.
 - חלק מהיום מתקיים במכון ועוסק בסוגיות מן השואה והמשכו בסיור באתרים שונים ברחבי הארץ הקשורים לנושא.
 - יום משולב שבמסגרתו משלבים בין פעילות במכון לבין פעילות או סיור באזור שאינם חלק אינטגרלי מיום העיון עצמו.
- ניתן לספק ארוחות קלות ומלאות לפי דרישה.

כמו כן, ניתן לקיים פעילות זו במסגרת 'שלישי בשלייקס' של המשרד לשוויון חברתי